

סיפורים תלמודיים

אומנות הסיפור, עריכה ותרבות

ג'פרי רובינשטיין

תרגם מאנגלית: עמרי שאשא



הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ספריית גולדשטיין-גורן במחשבת ישראל
פרסום מס' 26
The Goldstein-Goren Library of Jewish Thought
Publication No. 26

Talmudic Stories

Narrative Art, Composition, and Culture

Jeffrey L. Rubenstein

Translated by Omri Shasha

הפצה: מוסד ביאליק
www.bialik-publishing.co.il
מסת"ב 978-965-536-238-1



כל הזכויות שמורות
להוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
באר-שבע תשפ"א

תוכן העניינים

11	פתח דבר
13	הקדמה למהדורה העברית
23	פרק א: הקדמה
24	הסיפור החז"לי: תיעוד היסטורי או סיפור חינוכי?
26	הסיפור החז"לי וסוגת הביוגרפיה בעת העתיקה המאוחרת
31	ניתוח ספרותי של סיפורי חז"ל
35	הסיפור החז"לי בהקשרו התרבותי והספרותי
40	חיבור התלמוד הבבלי ועריכתו
48	הרקע החברתי של העורכים: צמיחתו של בית המדרש בבבל
50	מטרות ומתודולוגיה
51	ביקורת העריכה
52	ביקורת המקורות
54	ניתוח ספרותי
56	מוטיבים, תמות והקשר תרבותי
57	הסיפורים
59	תרגום וטרמינולוגיה
60	סיפור, פאבולה, נרטיב
60	המספר, המחבר, מספר הסיפור והעורך
61	פרשנות ואובייקטיביות
63	פרק ב: תורה ובושה בסיפור תנורו של עכנאי
64	ההקשר ההלכתי והספרותי
65	הסיפור ומבנהו
68	ניתוח ספרותי
78	הסיפור בתלמוד הירושלמי וטכניקות החיבור בתלמוד הבבלי
92	הקשר תרבותי
93	נספח א: הסוגיה האגדית המקדימה, בבלי, בבא מציעא נח ע"ב–נט ע"א
94	נספח ב: שינויי נוסח
97	פרק ג: אלישע בן אבויה – תורתו של החכם החוטא
98	הסיפור ומבנהו
104	ניתוח ספרותי
119	גרסת התלמוד הירושלמי והשוואת הסיפורים

תוכן העניינים

132	הקשר ספרותי ותרבותי
139	ההקשר ההלכתי
141	נספח א : שינויי נוסח
143	פרק ד : התורה והחיים הארציים
144	הסיפור ומבנהו
148	ניתוח ספרותי
163	הסיפור בתלמוד הירושלמי, מקורות נוספים וטכניקות החיבור והעריכה
174	הקשר תרבותי
177	הקשרים ספרותיים והלכתיים
182	נספח א : שינויי נוסח
183	פרק ה : סמכותם של חכמים וחורבן ירושלים
184	תרגום, מקורות ומבנה
193	ניתוח ספרותי
211	הקשר ספרותי והלכתי
218	הקשר תרבותי
221	קריאה השוואתית: הגרסה במדרש "אבות דרבי נתן"
226	נספח א : שינויי נוסח
229	פרק ו : תורה, ייחוס וכבוד בבית המדרש
230	הסיפור ותרגומו
233	ניתוח ספרותי
247	מבנה
251	ביקורת המקורות ואומנות העריכה
255	הקשר ספרותי והלכתי
260	הקשר תרבותי
267	הרקע ההיסטורי
273	נספח א : שינויי נוסח
275	פרק ז : תורה, גויים ואחרית הימים
277	הסיפור, מבנהו, העברה בעל פה
288	הממד הפרשני בסיפור
291	ניתוח ספרותי
299	הקשר ספרותי והלכתי
303	הקשר תרבותי
306	נספח א : שינויי נוסח
307	פרק ח : הערות סיום
307	אומנות הסיפור

תוכן העניינים

307	שיטות וטכניקות של עריכה
308	התרבות הסתמאית
309	אומנות הסיפור של התלמוד הבבלי
309	משחקי מילים
310	שמות ודמויות סמליים
311	אירוניה
312	היפוכים
312	מונולוג פנימי
314	דיאלוגים
314	סדר
316	מילות מפתח וחזרתיות
318	מבנה
319	פתיחה וסגירה
322	טכניקות חיבור ועריכה
322	הוספות
324	הרחבות והכפלות
325	שכלול
326	שינויים רעיוניים
327	ריסונים והגבלות
328	פסידו-ברייתות
329	מימרות אמוראיות
331	מסורות סמוכות
331	סיפורים פרשניים
333	ההקשר העריכתי
335	עולמם התרבותי של הסתמאים
335	תורה
337	בית מדרש
343	משא ומתן
346	בושה
349	מלחמה בבית המדרש
352	ביקורת עצמית
357	רשימה ביבליוגרפית
393	מפתח המקורות
405	מפתח העניינים

פתח דבר

מיכל בר-אשר סיגל וחיים וייס

בשלושים השנים האחרונות, החל מראשית שנות התשעים של המאה הקודמת, מחקריו של ג'פרי רובינשטיין, ובניהם הכרך הנוכחי, תפסו מקום של כבוד בחקר ספרות חז"ל ולעבודתו יש נוכחות משמעותית בשיח המחקרי על אודות טיבן ואפיינן של עשרות יחידות סיפוריות המופיעות בתלמוד הבבלי. על אף עושר יצירתו הרי שעד היום לא תורגם אף אחד מספריו לשפה העברית ובשל כך הקורא העברי המשכיל, המתעניין בספרות חז"ל, לא זכה ליהנות מפירות מחקרו. הספר שלפנינו "סיפורים תלמודיים", תרגום של ספרו *Talmudic Stories: Narrative Art, Composition, and Culture*, מבקש לתקן, ולו במעט, את החסר הזה ולהציע לקוראי העברית ואוהביה של ספרות חז"ל אפשרות להכיר את עבודתו ולעמוד על חשיבותה. מבין כל ספריו נבחר דווקא הספר הזה וזאת בשל עיסוקו בסיפורים שהפכו לאבני יסוד בחקר התלמוד הבבלי, והקריאות שרובינשטיין מציע כאן, הפכו עם הזמן לנקודת מוצא מחקרית, לכל העוסקים בהם.

מחקרו של רובינשטיין על סיפורי התלמוד הבבלי בספר זה, כמו בשאר מחקריו, מצוי בצומת הטעון והמורכב שבין ספרות, היסטוריה ועריכה. כתיבתו נשענת על תנועה הולכת ומתרחבת מן היחידה הסיפורית הבודדת אל עבר הקשריה הרחבים ביחידות הסמוכות לה, בסוגיה כולה ובמקרים רבים בהקשר הרחב של העולם התרבותי והתיאולוגי של הקהילה בה נוצר התלמוד הבבלי.

הספר שלפנינו מדגים היטב את שיטתו המחקרית של ג'פרי רובינשטיין המושפעת משני זרמים בחקר ספרות חז"ל: הזרם הפילולוגי-קלאסי מחד וחקר הקשר שבין ספרות להיסטוריה מאידך. בהקשר הראשון עבודתו נשענת ומפתחת את הכיוון המחקרי שהתווה מורו של רובינשטיין, דוד אלבני. אלבני כרבים מחוקרי חז"ל הקדיש את עיקר עבודתו להעמדת נוסח מבורר ככל שאפשר של הטקסט תוך שימוש בכלים ביקורתיים ובנוסחאות כתבי היד, לצד ביקורת גבוהה של תוכן המסורות עצמם. בתוך הקשר מחקרי זה עיקר תרומתו באה לידי ביטוי בדגש אותו הוא ותלמידיו העניקו למקומה של שכבת הסתם בחקר עיצוב צורתו הסופית של הבבלי.

הזרם השני בעבודתו מבקש לעמוד על מערכת היחסים הסבוכה שבין היסטוריה לספרות. עבודתו הפרשנית של רובינשטיין בוחנת את הספרות ככלי ייחודי להבנת המציאות ההיסטורית, ומדגישה את מערכת היחסים שבין שני התחומים. בשונה מעמדתו המוצהרת של אחד מחלוצי חקר ספרות חז"ל, יונה פרנקל, שניתק בידועין את הזיקה בין ספרות להיסטוריה ובחן את היצירה הספרותית של חז"ל אך ורק כבדיה ובניתוק גמור מהקשרה הטקסטואלי. רובינשטיין מבקש להלך בתווך שבין שני העולמות ולהעמיד סט כלים בעזרתם ניתן לספר את ההיסטורי מתוך הספרות; לכונן את הסיפור של הסיפור.

על שני אלו יש להוסיף וקטור פרשני נוסף, דומיננטי וחינוי להבנת עבודתו, הנוגע לשאלת תפקידה הדיקטי של ספרות חז"ל. מתוך עבודתו עולה כי הוא רואה בסיפורי

חז"ל בכלל ובסיפורי הבבלי בפרט כלי בעזרתו מתמודדים חכמים עם המתח הלא-פתור בין משאלותיהם התיאולוגיות הנוגעות בעיקר ללימוד התורה ובין המעקשים האין סופיים המונעים מהם מלממש משאלה זו. ספרות חז"ל לטענתו אינה מציעה פתרון קל וברור, לכאן או לכאן, למתחים אלו והיא חושפת את משאלתם של חכמים ליצירתו של עולם תיאולוגי הרמוני ואת הידיעה הברורה כי משאלה זו לעולם אינה ברת מימוש.

הספר שלפנינו, עוסק בכמה מן הסיפורים המרכזיים בספרות חז"ל ובהם: תנורו של עכנאי, סיפור כפירתו של אלישע בן אבויה, הסתתרותם של ר' שמעון בר יוחאי ובנו במערה והמסורת על יציאתו של רבן יוחנן בן זכאי מירושלים, מפגשו עם אספסיאנוס וכינונו של המרכז האינטלקטואלי ביבנה. לצד שליטה מרשימה, ושימוש משווה יצירתי בהפניות רבות לחיבורים נוספים כגון התלמוד הירושלמי, הספרות התנאית ומדרשים מוקדמים ומאוחרים, רובינשטיין, כמו רבים מחוקרי חז"ל, ובאופן לא מפתיע, מתבונן על סיפורים אלו בראש ובראשונה דרך הפריזמה של התלמוד הבבלי ועולמו. מהלך הנובע כמובן מההכרה בכוחו ההיסטורי והתרבותי של הבבלי, כחיבור המשפיע ביותר בתרבות היהודית.

ייחודה, חשיבותה ויופייה של עבודתו, נעוצים בעובדה שעבור רובינשטיין השלם גדול מסך חלקיו והסיפורים בתלמוד אינם עומדים לבדם. רובינשטיין אינו מתעניין רק ביחידות הסיפוריות הבודדות, אלא בורא או חושף את עולמם העשיר, המגוון ומרתק של חכמי חז"ל על פחדיהם, רצונותיהם ותשוקותיהם. זהו מחקר שבכל פרק ופרק בו נוצרת דיאלקטיקה בין קריאה ספרותית צמודה של יחידה סיפורית בודדת ובין הרצון, כמו מעין מיקרו-היסטוריה, לכונן מתוך אותה יחידה עולם תרבותי שלם, עולמם של חכמי התלמוד הבבלי.

עם הגשת הספר לקורא העברי אנו מבקשים להודות לראש מרכז גולשטיין-גורן באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, פרופ' חיים קרייסל על הובלת הפרויקט והבאתו לכלל גמר. אנו מבקשים להודות גם לעמרי שאשא על תרגומו היפה של הספר, לטלי בלייכר ששקדה על העריכה הלשונית ולאשר בנימין אשר התקין את הספר לדפוס במיומנות רבה.

הקדמה למהדורה העברית

הספר *Talmudic Stories: Narrative Art, Composition, and Culture* פורסם באנגלית בשנת 1999, לפני יותר מעשרים שנים, ונקודת המוצא שלו נעוצה בשתי התפתחויות תאורטיות שחלו במחקר ספרות חז"ל בשני העשורים שקדמו לפרסומו. ראשית, ההבנה כי השכבה האנונימית בתלמוד הבבלי מאוחרת למסורות שיוחסו לאמוראים, ושיש לראות בה תוצר של עורכי התלמוד; ושנית, המודעות לכך שמעשי חכמים הם יצירות ספרותיות, סיפורים דידיקטיים, ולא מקורות היסטוריים או ביוגרפיים אמיתיים.

בשנות השבעים של המאה העשרים דוד וייס הלבני ושמא פרידמן, שניים מחוקרי התלמוד הפוריים והמשפיעים בעולם, הגיעו – כל אחד בנפרד – למסקנה דומה: השכבה האנונימית של התלמוד הבבלי, המורכבת בעיקר משקלא וטריא, אינה בת זמנן של המימרות והמסורות שיוחסו לאמוראים.¹ מקורה בקבוצה גדולה של חכמים בתר-אמוראיים, שהלבני כינה "סתמאים", על שם "סתם התלמוד". במקור לא נשמרה השקלא וטריא מדיוני האמוראים, ורק המסקנות הועברו הלאה לדורות הבאים. הדבר דומה לקיים במשנה, המוסרת רק את ההכרעות הסופיות של התנאים ובדרך כלל לא את השקלא וטריא שעליהן פסיקותיה מבוססות. הסתמאים, שפעלו לאחר אחרוני האמוראים – רב אשי, רבינא וחכמי זמנם – הקדישו עצמם לשחזור הדיון ההלכתי שעליו פסיקות האמוראים התבססו. הם יצרו את סוגיות התלמוד, שבהן הוצבו המימרות האמוראיות בתוך הקשר של יחידות ספרותיות גדולות יותר, וכן יצרו את השקלא וטריא ואת הדיונים המסבירים את אותן מימרות. הם עיבדו מסורות קדומות וסוגיות גולמיות שהגיעו אליהם מארץ ישראל, והפכו אותן לסוגיות המורכבות והמפותחות המאפיינות את התלמוד הבבלי. את הסתמאים אפשר אפוא לראות כמחבריו האמיתיים של התלמוד הבבלי, שכן הם שיצרו את הטקסט התלמודי כפי שאנו מכירים אותו כיום. קשה לתחום במדויק את זמן פעילותם של הסתמאים, אך רוב רובה התרחשה כנראה בין השנים 500 ל-700 לספירה, לאחר תקופת האמוראים. הן הלבני והן פרידמן קיבלו את פרס ישראל כהוקרה על מפעלם המחקרי פורץ הדרך.

בערך באותה התקופה שבה פרסמו הלבני ופרידמן את ממצאיהם, טענו יעקב ניוזנר בארצות הברית ויונה פרנקל בישראל כי אין לראות בסיפורים העוסקים בחכמי התלמוד מקורות למידע ביוגרפי והיסטורי.² סיפורים אלו, שלרוב לובשים צורה של אנקדוטות קצרות, הם חיבורים בדיוניים שמטרתם להעביר מסר, להעמיד דמויות מופת

1 הלבני, מקורות ומסורות; פרידמן, פרק האישה רבה. הלבני הציע את הניסוח המפורט והנרחב ביותר לתפיסתו בהקדמה ארוכה לחיבורו על מסכת בבא בתרא (הלבני, מקורות ומסורות, מסכת בבא בתרא). מבוא זה תורגם בידי לאנגלית, וראה אור כספר עצמאי (Halivni, The Formation of the Babylonian Talmud).

2 ראו: Neusner, Development of a Legend; Neusner, Story and Tradition; פרנקל, שאלות הרמניויות.

כמודל ולהתמודד עם בעיות תרבותיות. יש לנתח אותם כסיפורים דידיקטיים, כיצירות ספרותיות-אומנותיות פרי עטם של מספרי סיפורים מאוחרים, ולא כעדויות על חייהם של החכמים או על מעשיהם. יונה פרנקל (בשנות השבעים של המאה העשרים) ועפרה מאיר (בשני העשורים העוקבים לו) חשפו את אומנות הסיפור הטמונה באותם מעשי חכמים, וחקרו את מאפייניהם הספרותיים ואת הפואטיקה הספרותית שלהם במחקרים חשובים רבים. גם ליונה פרנקל הוענק פרס ישראל על מפעלו המחקרי המבריק. ואף שעבר זמן-מה עד שהגישות המתודולוגיות הללו אומצו בידי חוקרים אחרים והפכו להנחות מוצא מקובלות בשדה המחקרי, באמצע שנות התשעים היו שתי התפיסות – הן על זמנם המאוחר של החלקים האנונימיים בתלמוד הבבלי ועל עריכתו והן על טיבם הספרותי של סיפורי החכמים – בדרךן להפוך לגישות דומיננטיות בחקר התלמוד.³

השאלה שביקשתי לענות עליה בספר זה נבעה משתי ההתפתחויות התאוריות שהוזכרו ומהשלכותיהן: האם תפיסותיהם של הלבני ושל פרידמן נכונות לא רק לסוגיות ההלכתיות אלא גם למעשי החכמים בתלמוד, שניזנר ופרנקל כבר הראו שהם יצירות ספרותיות? האם הסתמאים הגבילו את פעילותם להלכה ולשקלא וטריא בלבד, או שהם עיבדו גם מקורות אגדה ומסורות סיפוריות? האם יש לראות בסתמאים את מחבריהם של סיפורי התלמוד, אף שהדמויות הפועלות בהם הן חכמים מוקדמים בהרבה? ואם אכן כך, האם אפשר להיעזר בסיפורי התלמוד כדי להבין את תרבותם הבתר-אמוראית של הסתמאים, ואת האתגרים, המתחים והחוויות של אותם חכמים מאוחרים? מחקרם של הלבני ופרידמן התמקד באופן גורף רק בסוגיות הלכתיות, ולפיכך שאלות אלו על תרומת הסתמאים לעולם האגדה נותרו פתוחות.⁴

מסקנותיי בספר זה היו כי הסתמאים אכן עיבדו את המסורות הסיפוריות של התלמוד הבבלי בדרך דומה למדי לזו שנקטו במקורות ההלכתיים: הם האריכו סיפורים קצרים, הרחיבו את הפעולות והדיאלוגים, העבירו מקורות ממקומות אחרים בתלמוד הבבלי, התאימו אותם לסיפור שעיבדו, ואף עדכנו פרטים שלא היו רלוונטיים לתקופתם – ושילבו תחתם פרטים בעלי ערך לזמנם. במקרים רבים אפשר לשחזר את תהליך העיבוד באופן מדויק למדי, לפי צורתו המוקדמת של הסיפור – הדומה לגרסה המופיעה בתלמוד הירושלמי, שעמדה בבסיס הסיפור בתלמוד הבבלי. בהמשך אפשר לזהות פסקאות המופיעות גם במקומות אחרים בתלמוד הבבלי, ששימשו להרחבת המקור הארץ-ישראלי. זאת ועוד, עלה בידי לאתר מקבץ של מוטיבים המופיעים באופן עקבי בגרסאות הסיפורים שבתלמוד הבבלי אך נעדרים מן הגרסאות המקבילות בתלמוד הירושלמי, מן המדרשים הארץ-ישראליים, ולמעשה, מכל חיבור ארץ-ישראלי אחר. מוטיבים אלו משקפים כנראה את תרבות חז"ל המאוחרת, של הסתמאים: ישיבות מפותחות המאוכלסות במורים

3 התפיסה בדבר זמנה המאוחר של השכבה האנונימית בתלמוד ומוצאה הבתר-אמוראי מוקבלת כיום כמעט על כל החוקרים. ירחמיאל ברודי קרא תיגר על תפיסה זו (ברודי, סתם התלמוד), אך ראיותיו נדחו נכוחה בידי פרידמן (פרידמן, אל תתמה).

4 במאמר שפרסם שמא פרידמן הראה כי סוגיית אגדה ארוכה אחת היא תוצר עיבודם של עורכים בבליים מאוחרים למקורות ארץ-ישראליים (פרידמן, לאגדה ההיסטורית). דיון במאמר זה ובמחקר שקדם לו ראו להלן, בפרק א.

ותלמידים רבים; דגש על שקלא וטריא כצורה הגבוהה והמכובדת ביותר של לימוד תורה; עמידה על הסכנה הטמונה באלימות מילולית כשחכם כלשהו מעלה קושיות ושאלות קשות; חשש מחוויית בושא בבית המדרש, בדרך כלל בעקבות שאלה שלא יודעים כיצד לענות עליה; והתחרות על מחוות כבוד בבית המדרש ועל תפקידים בהייררכייה הישיבתית, שבה ערך הייחוס חשוב ביותר ועומד במתח לעומת ערכים כיכולת התדיינות וידע בתורה. בסיפורי התלמוד הבבלי עובדו דמויותיהם של ר' עקיבא, הלל הזקן, ר' שמעון בר יוחאי וחכמים אחרים, והוצגו בדמותם של מספרי הסיפורים הבת-אמוראיים, שפעלו בתקופה מאוחרת בהרבה.

בעשרים השנים שחלפו מאז פרסום הספר באנגלית איששו מחקרים רבים את תפקידם החשוב של עורכי התלמוד הבבלי בחיבורם ובעיבודם של האגדה בכלל והסיפורים בפרט. אני חיברתי שני ספרים – האחד על תרבותו של התלמוד הבבלי (2003) והאחר על סיפורי התלמוד הבבלי (2010) – המאשרים, מזקקים ומחדדים טענה זו, וכן ערכתי אסופת מאמרים בעקבות כנס שבו חוקרים אחרים הרימו תרומה לביסוסה (2005).⁵ באחד המאמרים באסופה זו טען עדיאל שרמר כי היבטים שונים באופן שבו אנו תופסים את תקופת חז"ל ההיסטורית, ובמיוחד ההנחה כי החכמים היו מנהיגי העם היהודי, מבוססים על סיפורי התלמוד הבבלי, משקפים את האינטרסים של הסתמאים, וייתכן שאינם הולמים את המציאות ההיסטורית עצמה.⁶ ממצאיו של שרמר מצביעים על אחת הסוגיות הגדולות שחוקרים כיום בוחנים מחדש: האופן שבו סיפורים ומסורות שמקורם בבלי, והיום אנו יודעים כי הם מאוחרים ובדיוניים, צבעו את השקפותינו על תקופת חז"ל ועל ימי הבית השני. בסקירה שנסובה על שלושת ספריי ציין ישעיהו גפני כי לאור המתודה החדשה הזאת, "כל ההיסטוריונים של יהדות בבל ייאלצו להעריך מחדש חלק ניכר ממה שנכתב על הנושא".⁷

בספרו *Border Lines*, שבו חקר באופן ממוקד את התאולוגיה וההיסטוריוגרפיה של הסתמאים, הרים דניאל בוירין תרומה גדולה למאמץ ההערכה המחודשת של האופן שבו אנו תופסים את היהדות בתקופת חז"ל.⁸ בפרק הנושא את הכותרת הפרובוקטיבית "אגדת יבנה של הסתמאים: על המצאת חז"ל במאה השישית" טען בוירין כי הסיפורים השונים על יבנה בתלמוד הבבלי – סיפורים הנתפסים בדרך כלל כמסורות המתארות את ימיה המוקדמים של תקופת חז"ל, שבה התהוותה היהדות הרבנית לראשונה לאחר חורבן הבית – הם מסורות סתמאיות.⁹ לפי בוירין, סיפורים אלה מלמדים אותנו על התאולוגיה

Rubenstein, The Culture of the Babylonian; Rubenstein, Stories of the Babylonian Talmud; Rubenstein, Creation and Composition	5
.Schremer, Stammaitic Historiography	6
.Gafni, Rethinking Talmudic History	7
.Boyarin, Border Lines	8
שם, עמ' 151–201.	9